

¹Василь Фенцур, ²Валентин Пагор

¹генеральний директор Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський
e-mail: niazkamenec@gmail.com
orcid: 0000-0002-1921-7213

²науковий співробітник Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський
e-mail: pahorww@gmail.com
orcid: 0000-0002-8064-3529

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ БАШТ СТАРОГО МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

PRESERVATION AND USE OF THE DEFENSE TOWERS OF THE OLD CITY OF KAMIANETS-PODILSKYI

© Fentsur V., Pahor V., 2024

Предметом дослідження є збереження та використання оборонних веж Старого міста Кам'янця-Подільського. Більшість оборонних веж перебувають на балансі Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» і входять до туристичної інфраструктури міста. Розташування деяких із них у важкодоступних місцях ускладнює огляд і відвідування туристами, що потребує пошуку нових підходів до їх ревалоризації.

Наукова новизна реалізується шляхом комплексного дослідження історії пам'яток оборонної архітектури, які розташовані на нижньому та верхньому рівнях каньйону. Простежено етапність еволюції фортифікаційних споруд в історико-архітектурному середовищі міста. Узагальнено результати археологічних та історико-архітектурних досліджень. Описано реставрацію та пристосування оборонних веж для сучасних потреб туризму та культурного відпочинку. Мова йде про засоби відновлення інвестиційної привабливості з активним включенням об'єктів у туристичну інфраструктуру міста.

Джерельною основою дослідження стали історико-топографічні плани міста, результати археологічних досліджень та матеріали, до складу яких входить проектна робота. З метою всебічного розкриття предмета дослідження проаналізовано консерваційні заходи та перспективи переоцінки оборонних веж Кам'янця-Подільського. Написано про перспективні програми та інвестиційні пропозиції.

Ключові слова: архітектура, вежа, пам'ятка, пристосування, Кам'янець-Подільський, ревальвація, реставрація, фортифікаційні споруди.

Постановка проблеми

Завдяки унікальному ландшафту – омегоподібній петлі вапнякового каньйону з р. Смотрич історичний Кам'янець отримав природню недоступність та можливість створити місто-фортецю. Її недоступність підсилював Замок, розташований перед в'їздом через міст в місто.

Круті схили каньйону лівого берега річки служили як контрескарпові стіни так званого «головного фортечного рову», а більш пологіший правий берег мав декілька рядів різних оборонних укріплень з ескарповими стінами. Історико-архітектурний план Старого міста, як території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», затвердженого Міністерством культури у встановленому порядку в 2011 р. не в достатній мірі ідентифікував втрачені кам'яно-земляні укріплення з врахуванням нововиявлених архівних іконографічних матеріалів.

В результаті проведеної науково-пошукової роботи працівниками Заповідника було складено додатковий перелік втрачених об'єктів фортифікації та нанесено їх на сучасний топографічний план Старого міста. Серед них є батареї, передукріплення, ронделі, бастіони, вежі, загальною кількістю 54 об'єкти, які після проведення відповідних архітектурно-археологічних досліджень можуть стати щойно виявленими об'єктами культурної спадщини. Виконання таких досліджень дало можливість розробити проектні пропозиції з ревалоризації існуючих оборонних комплексів Руської брами, Нижньої Польської та Верхньої Польської брам, Вірменського і Турецького бастіонів.

В складі збережених оборонних споруд виділяються башти, як в складі так і окремо розташовані на верхній кромці схилів каньйону. Це такі як Кушнірська (XVI ст.), Гончарська (1583 р.), Кравецька (XVI ст.), Різницька башти (XVI ст.), Башта на броді (XVI ст.), які включені в державний реєстр пам'яток архітектури. Ці башти історично призначались для гарматного обстрілу протилежного берега р. Смотрич чи місць переправи та одночасно були дозорними.

Аналіз основних досліджень та публікацій

Відомості про фортифікаційні об'єкти Кам'янця-Подільського збереглися в архівних фондах: бібліографічних та іконографічних джерелах. Історіографія представлена працями XIX-XXI ст. Це наукові та науково-популярні публікації Юзефа Ролле, Олександра Прусевича, Митрофана Сементовського, Юхима Сіцінського, Тадеуша Новака. В другій половині XX ст. виконані історико-архітектурні дослідження пам'яток. Їх проводили Тамара Будянська, Петро Юрченко, Юрій Нельговський, Григорій Логвин, Євгенія Пламеницька та ін. Як результат, частина оборонних башт міста були відреставровані або проведена консервація. Потребують з'ясування питання пристосування, ревалоризації та подальшого використання оборонних башт міста (Вечерський, 2021, с.18-24).

Мета статті

Аналітичне опрацювання історико-топографічних планів, писемних джерел та історіографії дає можливість з'ясувати стадіальність формування системи оборони міста у абрисі оборонних башт, мурів та бастіонів, розташованих навколо Кам'янця. Користуючись загальнонауковими та конкретно-історичними **методами** дослідження, поставлено за мету розкрити будівельну історію, проведені заходи для збереження і використання оборонних башт розташованих по кромці каньйону Старого міста.

Виклад основного матеріалу

У 2024 р. Кам'янець-Подільський відзначає 650 років міського самоврядування. Швидкий розвиток міста дав те, що в XVI-XVII ст. у Кам'янці нараховувалося 16 ремісничих цехів. Ремісники керуючись нормами магдебурґії та статутними зобов'язаннями мали будувати та утримувати міські фортифікації. Через це оборонні укріплення міста отримували назви цехів. Так виникли назви башт: Кушнірська, Гончарська, Кравецька, Різницька та Ковальські башти Нижньої Польської брами (Antoni, 1880, с.36).

Переважна більшість оборонних башт Кам'янця-Подільського були збудовані в XVI ст. Цей період в історії Кам'янця можна вважати «золотою добою» розбудови міста, формування його урбаністичної основи та фортифікаційної концепції. На нижньому рівні, в каньйоні р. Смотрич було споруджено два оборонно-гідротехнічних комплекси: Руська та Польська брами, які вважаються єдиними в Центрально-Східній Європі інженерними рішеннями організації оборони міста. Північно-західна частина Кам'янця була укріплена потужним комплексом оборонних споруд, який отримав назву Верхня Польська брама. Комплекс включав міські оборонні мури, Турецькі бастіони з квадратною (литовською) баштою та Кушнірську башту.

Лінія східних міських укріплень включала 3 об'єкти: Гончарську, Кравецьку та квадратну в плані Різницьку башти. Окремої уваги заслуговує Башта на броді, яка також поєднувала оборонну та дозорну функції, як і попередні башти.

Частину башт міських оборонно-гідротехнічних споруд запроектували на верхньому рівні, як наприклад Вартова башта Руської брами та Ковальська башта № 3 Польської брами. Це дало можливість розширити їх комунікаційно-оборонні функції. Як результат, було утворене

оборонне кільце навколо міста, яке посилює слабкі ділянки в обороні міського середовища (Рис. 1).

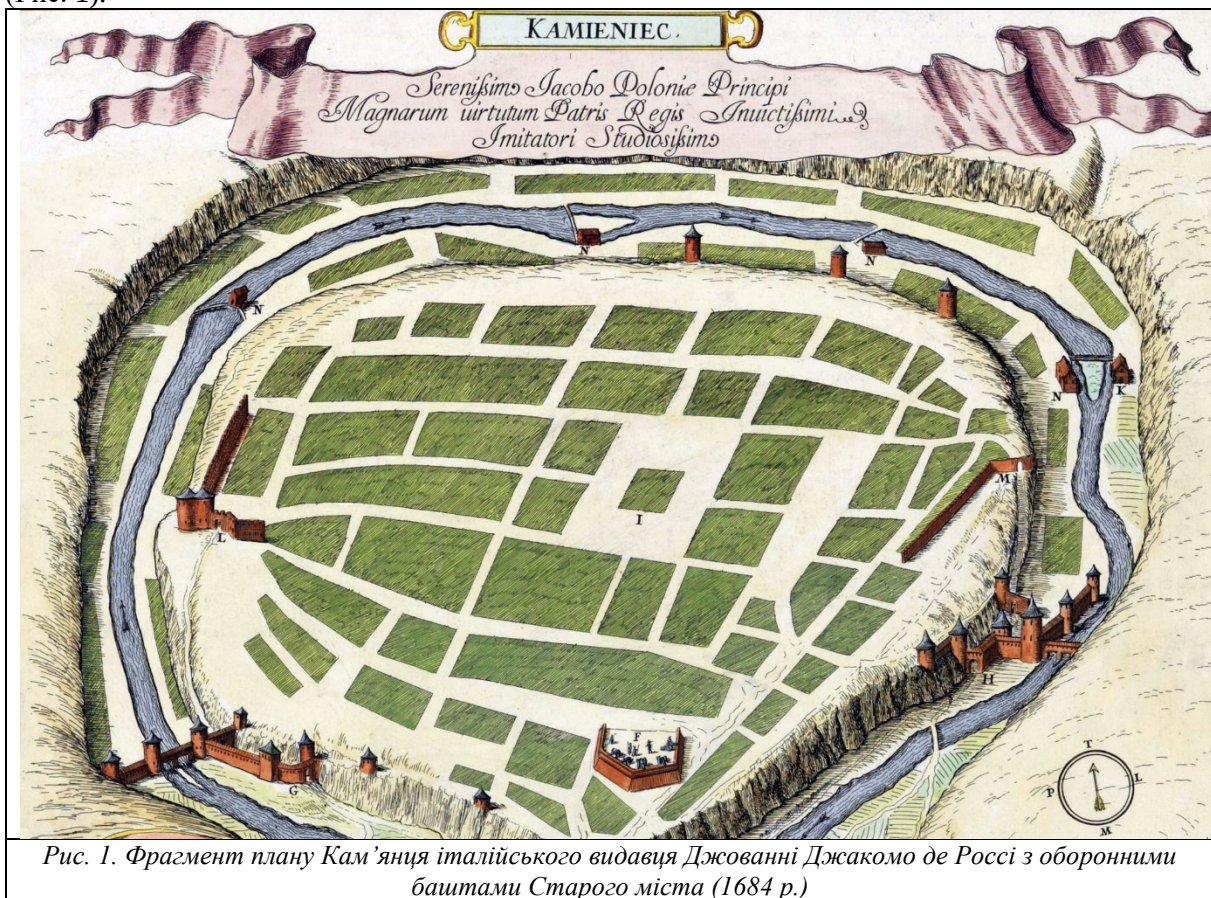


Рис. 1. Фрагмент плану Кам'янця італійського видавця Джованні Джакомо де Россі з оборонними баштами Старого міста (1684 р.)

Невідомо, чи існували в давнину оборонні лінії у вигляді мурів та валів, чи навпаки, фортифікатори застосували точкову систему оборони, яка складалася з довільно розташованих башт. Збережені історико-топографічні плани міста, виявлені останніми роками у вітчизняних та зарубіжних архівах, дозволяють частково з'ясувати це питання. Для вивчення еволюції фортифікацій Кам'янця-Подільського проведено аналіз зображальних джерел (Пагор, 2020). На першому схематичному плані міста 1633 р. зображені оборонні споруди: башти Польської брами, оборонні мури, Кушнірська башта. Інформативнішим є план міста виконаний Кипріяном Томашевичем (1673-1679 рр.) (Сіцінський, 1994). Міські башти показані з дахами (здебільшого конусоподібними), бійницями, прилеглими оборонними мурами, інколи з вхідними порталами. Мідьорит К. Томашевича засвідчує, що башти розташовувалися таким чином, щоб прикривати шляхи сполучень та слабкі місця утворені каньйоном до р. Смотрич (Петров, 2002).

У XVII-XVIII ст. башти виконували важливу оборонну функцію, свідченням чого є їх зображення на планах міста виконаних Йоганом Якубом де Рубейсом (1684), Нікола де Фером (1691) та П'єром ван дер Аа (1729).

В серпні 1672 р., під час нападу османського війська на місто, частина башт постраждали і невдовзі були відновлені. Найменш вивченим для будівельної еволюції укріплень стало XVIII ст., коли оборонні башти часто змінювали назву, призначення, а окремі з них ремонтувалися. На військово-топографічних планах міста, башти показані в системі інших оборонних укріплень, в тому числі новозапроектованих, як, наприклад, фортифікаційні гідротехнічні системи Руської та Польської брам. Зокрема, міські оборонні башти нанесені на планах міста Сієра де Дарсі (1700), Анжея Гловера (1706), Бенедикта Ренарда (1713), Йогана Георга Максиміліана фон Фюрстегофа (1714-1715), Яна Вітте (1735), Крістіана Дальке (1736), Зігмунда Капрала (1761) та ін. Розглядаючи план 1713 р. як історико-містобудівне джерело, яке містить чимало важливої інформації про фортифікаційні споруди міста, варто наголосити, що він став першим топографічним планом, який відображає стан фортифікаційної системи після

першого етапу ремонтних робіт проведених після виходу з міста турків. З плану Ренарда можна дізнатися про раніше невідомі назви оборонних споруд міста, зокрема Гончарська башта в експлікації до плану має назву Башта різників, Кравецька – Башта Шевська, Різницька – Башта Ювелірів. Це засвічує, що історична назва оборонних башт могла неодноразово змінюватися в залежності від історичного періоду та ремісничого цеху за яким вона була закріплена (Пламєницька, 2013, с.155-168).

Історіографічні дослідження дають можливість узагальнити, що все XVIII ст. пройшло під знаком відбудови Кам'янця. Польща зробила декілька спроб здійснити масштабну реконструкцію укріплень міста відповідно до тогочасних засад фортифікації (Пламєницька, 2012, с.94). З появою далекобійної артилерії, оборонні башти поступово втрачають своє значення, а на зміну приходять бастионно-батареїні укріплення (Nowak, T., 1973, s.139-186). В кінці XVIII ст. з'являються проектні пропозиції перетворення міста в межах півострова на укріплену фортецю. Військові інженери Епарт (1793) та Опперман (1794) намагалися знайти шляхи модернізації фізично та морально застарілих укріплень (Данілов, 1993, с.46-47). Проекти посилення обороноздатності міста не вдалося реалізувати і вони збереглися на креслениках та планах кінця XVIII – початку XIX ст.

У XIX ст. Кам'янець-Подільський втрачає роль оборонного форпосту. Оборонні споруди міста, після виведення фортеці з військового відомства, використовувалися за різними призначеннями. Розпочався невідворотний процес ліквідації старих міських укріплень, які руйнувалися під кліматичними впливами та через відсутність періодичних підтримуючих ремонтів. У 1862 р. силами Кам'янець-Подільської арештантської роти було виконано роботи із знесення башти св. Анни, у зв'язку з розширенням проїзду через Замковий міст. Під час ремонту дороги до Польських фільварків проведено розбирання Прибережної башти разом з оборонними мурами. В цей період Кушнірську башту, як і більшість оборонних башт Кам'янця-Подільського, перестали використовувати за призначенням. Утворена в 1860-х рр. спеціальна комісія з представників міської влади двічі розглядала питання про знесення Кушнірської башти та прилеглих оборонних мурів задля розширенням ринкової площі. На щастя, башту зберегли (ДАХО. Ф.227. Оп.1. Спр.10050. Арк.20; ДАХО. Ф.227. Оп.2. Спр.11279. Арк.1-1зв.). Проте частина оборонного муру що примикає до Вітряної брами була розібрана для проїзду транспорту. Аналогічно була розібрана частина оборонного муру біля Михайлівської брами Міської брами. В цей період було повністю втрачено гонтове накриття Гончарської башти, а внутрішньостінний вхід в башту з боку міста було засипано землею та будівельним сміттям.

Систематичні роботи з вивчення, розкриття, консервації та реставрації оборонних башт Кам'янця-Подільського розпочалися лише після Другої світової війни. Реставрація башт, які оточували місто, була необхідна у зв'язку з їх аварійним станом, адже подальша руйнація понесла б за собою непоправні наслідки. На це наголошував головний архітектор міста Ізяслав Медведовський (Медведовський, 1969, с.3). В 1962 р. ним затверджено «Планове завдання на підготовку проекту консерваційно-будівельних робіт пам'ятки архітектури XVI ст. – Міських укріплень в м. Кам'янці-Подільському, Хмельницької області», згідно якого, необхідно було провести консерваційні та ремонтно-реставраційні роботи на Ковальській башті Польської брами, Башті на броді, Різницькій, Кравецькій та Казематній баштах (*Пам'ятники...*, 1956). Реставраційні роботи мали здійснювати в декілька черг і паралельно проводити археологічні розвідки та натурні дослідження. Першочергові дослідження фахівцями Української спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (УСНРВМ) дозволили провести атрибуцію датування пам'яток фортифікації, відкрити їх первісні форми та законсервувати їх. На Кушнірській та Гончарській баштах було виявлено білокам'яні плити з гербами та датами (Пагор та Фенцур, 2015). Розпочався тривалий процес ремонтно-реставраційних робіт на баштах Старого міста, який передбачав декілька черг реставрації і тривав впродовж 1960-1980-х рр. Над розробкою реставраційних проектів працювали Григорій Логвин, Петро Юрченко, Валентина Шевченко, Євгенія Пламєницька, Володимир Тимофієнко та ін. (Вечерський, 2003, с.53-54)

На початку 1960-х рр. реалізована перша черга ремонтно-реставраційних робіт Кушнірської башти (арх. М. Дзядик, Г. Юрчук). У 1963 р. проведено реставрацію Гончарської башти (В. Шевченко), а на Казематській башті виконані консерваційні роботи. У 1963 р. архітектором-реставратором Є. Лопушинською підготовлено проект консервації Прибережної башти Польської брами. Є. Пламєницька впродовж 1960-1970-х рр. реалізувала дві черги

реставрації Ковальських башт Польської брами. Покладалися великі надії на цілісне відтворення всього комплексу оборонної системи Нижньої Польської брами. З цього приводу доктор мистецтвознавства Григорій Логвин вказував: *«відновлені обидві башти і барбакан – захаб Польської брами являтимуть надзвичайно оригінальний ансамбль неповторний як за устроєм усієї оборонної системи, так і за архітектурно-мистецькими якостями»* (Польские ворота ... (ноябрь 1973), Арк.28). У 1983-1987 рр. тривали роботи з реставрації Башти на броді, які передбачали відновлення споруди в первісному вигляді (В. Іваненко, Є. Пламєницька). 1986-1990 рр. запам'яталися реставраційними роботи Різницької башти. Відновлено гонтове завершення башти, між'ярусні дерев'яні сходи, білокам'яні обрамлення дверей та бійниць.

Оголошення території Старого міста історико-архітектурним заповідником позитивно вплинуло на збереження, реставрацію та використання пам'яток. Місто оточене оборонних баштами, мурами та бастіонами почали оцінювати як комплекс історико-архітектурної спадщини, в якому є рівнозначними розпланування і візуально-просторові зв'язки між об'єктами. В охороні культурної спадщини Кам'янця-Подільського започатковано регенерацію та пристосування пам'яток архітектури, реалізовано заходи спрямовані на їх збереження та використання. Зокрема, архітектор Віктор Вечерський вказує, що *«протягом 1990-х рр. у Кам'янці-Подільському було опрацьовано кілька комплексних проектів і програм регенерації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, розпочалася їхня фрагментарна реалізація, так що місто перетворилося на своєрідний містобудівний експериментальний полігон для апробації новітніх методик науково-проектних розробок в історичних містах»* (Вечерський, 2010, с.72).

У 1990 р. було затверджено пропозиції по пристосуванню пам'яток архітектури. Окремі з них вже використовувалися, решту мали використати переважно під культурно-освітні чи адміністративні установи. Так, Кушнірську башту і Турецькі бастіони планували пристосовувати під музей ремесла, Казарми фортеці – науково-історичний центр «Поділля», Вірменський колодязь – кафе «Криниця», Вірменські склади – лапідарний (Пагор та Фенцур В., 2015, с.72).

Визначною подією в історії Заповідника стало надання йому статусу Національного Указом Президента України від 30 квітня 1998 р. 15 березня 1999 р. постановою Кабінету Міністрів України № 378 було затверджено Комплексну програму розвитку Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», яка була спрямована на збереження та розвиток унікального комплексу історичних, архітектурних і природно-ландшафтних пам'яток на території Заповідника. В ній було передбачено виконання основних видів робіт, спрямованих на розвиток Заповідника на період 1999-2005 рр. з визначенням їх обсягів за рахунок різних джерел фінансування (Клюшніченко та Проценко, 1998, с.1-30). Особлива увага приділялася оборонним баштам міста, частина з яких потребували невідкладних протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт. Через відсутність належного фінансування реалізувати програму в повній мірі не вдалося. Частина робіт виконувалися власними силами. Зокрема в 2003 р. був встановлений консерваційний дах Башти на броді, який функціонує до сьогодні.

Практичні кроки спрямовані на реставрацію та використання оборонних башт розроблялися з врахуванням Перспективної програми збереження та раціонального використання природно-рекреаційних ресурсів Смотрицького каньйону в межах Кам'янця-Подільського (2006 р.; 2013 р.). (Ківільша, 2010, с.35-39)

У 2007-2008 рр. проводилися масштабні ремонтно-реставраційні роботи на Руській брамі з баштами та укріпленнями. Вони включали заміну гонтового покриття башт, закладання вивалів кам'яної кладки і частково роботи в інтер'єрах з подальшим пристосуванням під експозиції та використання Кам'янець-Подільським військово-історичним товариством шанувальників історії фортифікації для проведення історичних фестивалів і лицарських турнірів. Комплекс Руської брами одразу перетворився центр проведення фестивалів історичної реконструкції. Найбільш масштабними стали лицарський турнір «Руська брама» (23-24 жовтня 2010 р.), міжнародний історичний фестиваль середньовічної військової реконструкції «Porta Temporis» (18-20 травня 2012 р.), опера в мініатюрі Джузеппе Верді «Трубадур» (26 липня 2014 р.), військово-історична реконструкція «Брама часу. XIV-XV ст.» (2016 р.), міжнародний фестиваль «Zagata Festival 2018» (14-15 липня 2018 р.), міжнародний військово-історичний фестиваль лицарських боїв «Ruthenica Meditvalis» (27 серпня 2020 р.), фестиваль середньовічної культури «Форпост» (2020 р.). (Пагор, 2024, с.206-210)

Башта Казематська, яка до 2007 р. не використовувалася, була відреставрована і пристосована під розміщення виставок. З того часу в ній діяла експозиція «Історія фортифікацій XV-XIX століть» та виставка колекції подільських люльок XVII-XVIII ст. Також проходили квести на історичну тематику, були розміщені зразки холодної та вогнепальної зброї, копії старовинних планів, гравюр, літографій, креслень, схем та ін.

Започаткована робота над виявленням та вивченням нових об'єктів фортифікаційного зодчества Кам'янця-Подільського. У 2011 р. розроблялися пропозиції і зауваження до генерального плану міста (Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець» за 2011 рік, Акр.2-11). За активною участю фахівців Заповідника було відкориговано та оформлено науково-дослідну документацію «Історико-архітектурний опорний план, межі і режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського» і «Зони охорони пам'яток архітектури національного значення Фортеці (Старого замку) і Нової фортеці (Нового замку)» та затверджено наказом Міністерства культури України від 21.10.2011 р. В роботі опрацьовано історико-архітектурну спадщину міста: з 244 пам'яток архітектури, – понад 100 об'єктів є оборонні споруди.

У 2013-2014 рр. була підготовлена аналітична записка на щойно виявлені фортифікаційні об'єкти культурної спадщини на території НІАЗ «Кам'янець». Актуальним напрямком наукової діяльності стало дослідження історичних планів Кам'янця-Подільського. В наступні роки після опрацювання корпусу виявлених історико-топографічних планів, з'явилися нові можливості вивчення забудови та історичної топографії Кам'янця-Подільського. Як результат було підготовлено «Перелік міських оборонних споруд, які розташовані на території НІАЗ «Кам'янець» та «Зведений реєстр пам'яток архітектури та щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, а також об'єктів, які необхідно досліджувати» у які ввійшли раніше невідомі оборонні башти міста (Рудюк та ін., 2018, Арк.1).

Серед значимих реставраційних робіт проведених Заповідником в останні роки є реставрація і розпочаті пристосування Гончарської башти. Під час робіт 2017-2018 рр. проведено розчистку першого ярусу споруди. Було демонтовано аварійне гонтове покриття, здійснено реставрацію мурування аварійних ділянок стін башти, влаштоване дерев'яне перекриття верхнього ярусу, встановлено гонтове завершення башти у вигляді намету з восьмигранним оглядовим ліхтарем. У 2018 р. на замовлення НІАЗ «Кам'янець» спеціалісти київського інституту «Укрндіпроектреставрація» підготували проект реставрації і пристосування пам'ятки. Задля подальшої безпечної експлуатації башти було влаштовано на другому ярусі монолітний залізобетонний пояс. Він забезпечує загальну стійкість мурування стін башти. Одразу після завершення основної черги реставраційних робіт в Гончарській башті було відкрито виставку присвячену подільським ремеслам. Влаштована дерев'яна галерея дала можливість в повній мірі використовувати простір башти для огляду туристами (рис. 2).



Рис. 2. Гончарська башта до і після реставрації (2017-2019 рр.). Фото В. Пагора

В цей період ремонтно-реставраційними роботами були охоплені об'єкти Заповідника, які потребували невідкладних протиаварійних робіт. У 2018-2019 рр. виконані роботи з ліквідації аварійного стану даху на Ковальській башті №3 комплексу оборонних споруд Нижньої Польської брами. В 2019-2021 рр. виконані консерваційні роботи на мурах прискельного каземату Польської брами та здійснено археологічне вивчення, розкриття та ремонт кладки Прибережної башти. В цей період також проведені консерваційні роботи стін та бійниць Кравецької башти.

Важливим напрямком діяльності спрямованої на збереження та використання оборонних башт Кам'янця-Подільського є підготовка інвестиційних пропозицій, проектів регенерації пам'яток та концепцій їх ревалоризації. У 2013 р. Заповідником спільно з Кам'янець-Подільською міською радою підготовлено інвестиційний проект реставраційно-відновлювальних робіт Кушнірської башти. Актуальними розробками є «Проект регенерації пам'ятки архітектури XVI ст. Руської брами з баштами та укріпленнями по вул. Руській, 93 в м. Кам'янці-Подільському» (Фенцур та Рудюк, 2013, Арк.1-2) та інвестиційна пропозиція «Реставрація пам'ятки архітектури національного значення Руської брами з баштами та укріпленнями». Проект передбачає комплексне впорядкування території пам'ятки, включно з відтворенням втрачених фортифікаційних споруд, що забезпечить збереження та відновлення історико-архітектурного і природного середовища, належний санітарний та екологічний стан території, створення рекреаційної зони. Реалізація проекту надасть можливість створити сучасний культурно-туристичний центр і активну рекреаційну зону для їх подальшого використання в культурно-просвітницьких цілях краю, зокрема для проведення відповідних міжнародних фестивалів на історичну тематику. В свою чергу Проект регенерації комплексу Нижньої Польської брами в м. Кам'янці-Подільському передбачає комплексне впорядкування території пам'яток архітектури з відтворенням втрачених фортифікаційних споруд, що забезпечить відновлення історико-архітектурного та природного середовища, відповідний благоустрій та створення рекреаційної зони для туристів і мешканців міста. Надасть можливість проведення різних культурологічних заходів, тематичних фестивалів, в тому числі з історичної реконструкції і створити на базі комплексу культурно-туристичний центр (рис. 3-4). (Фенцур, 2022, Арк.2-5).

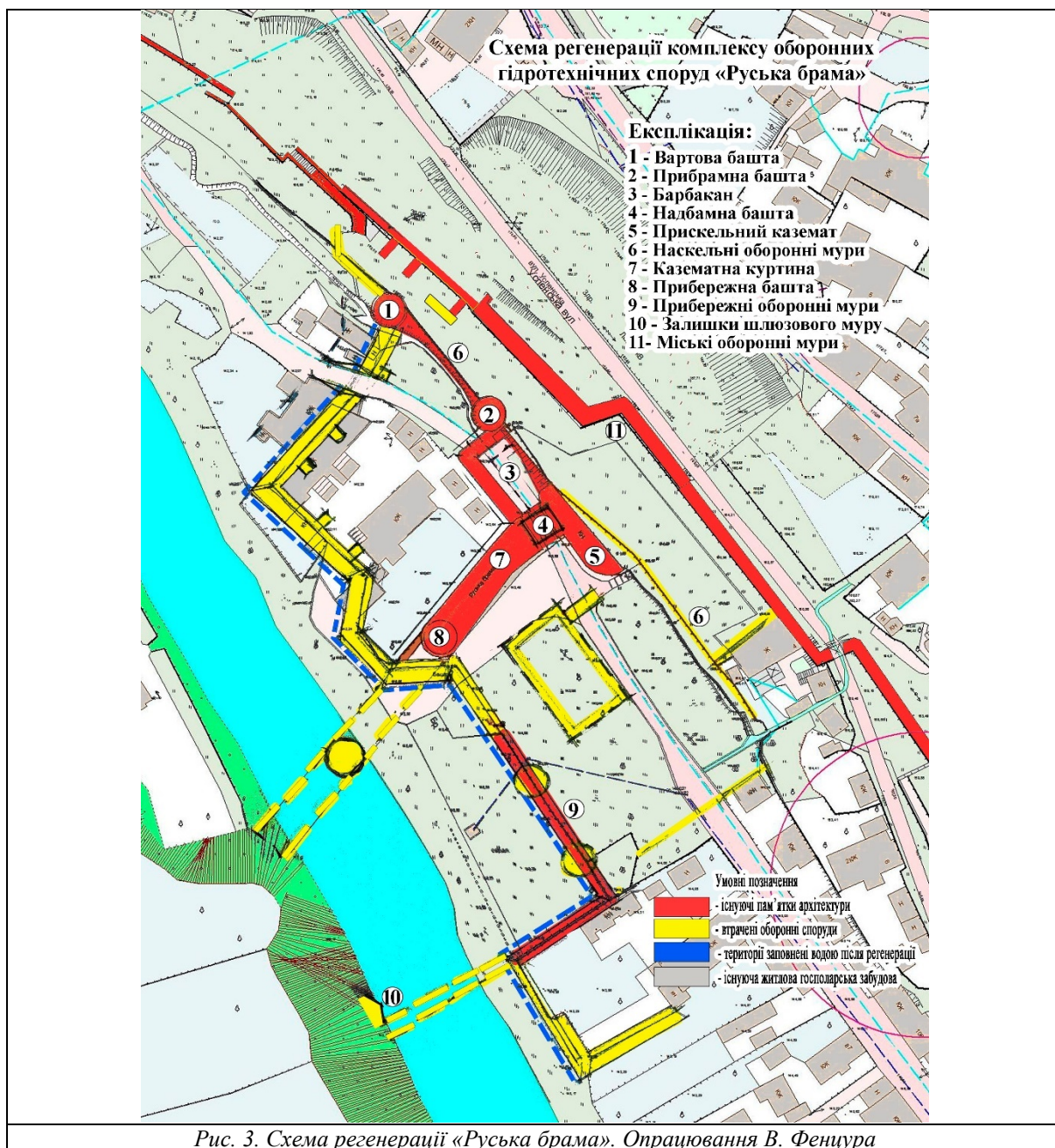


Рис. 3. Схема регенерації «Руська брама». Опрацювання В. Фенічура

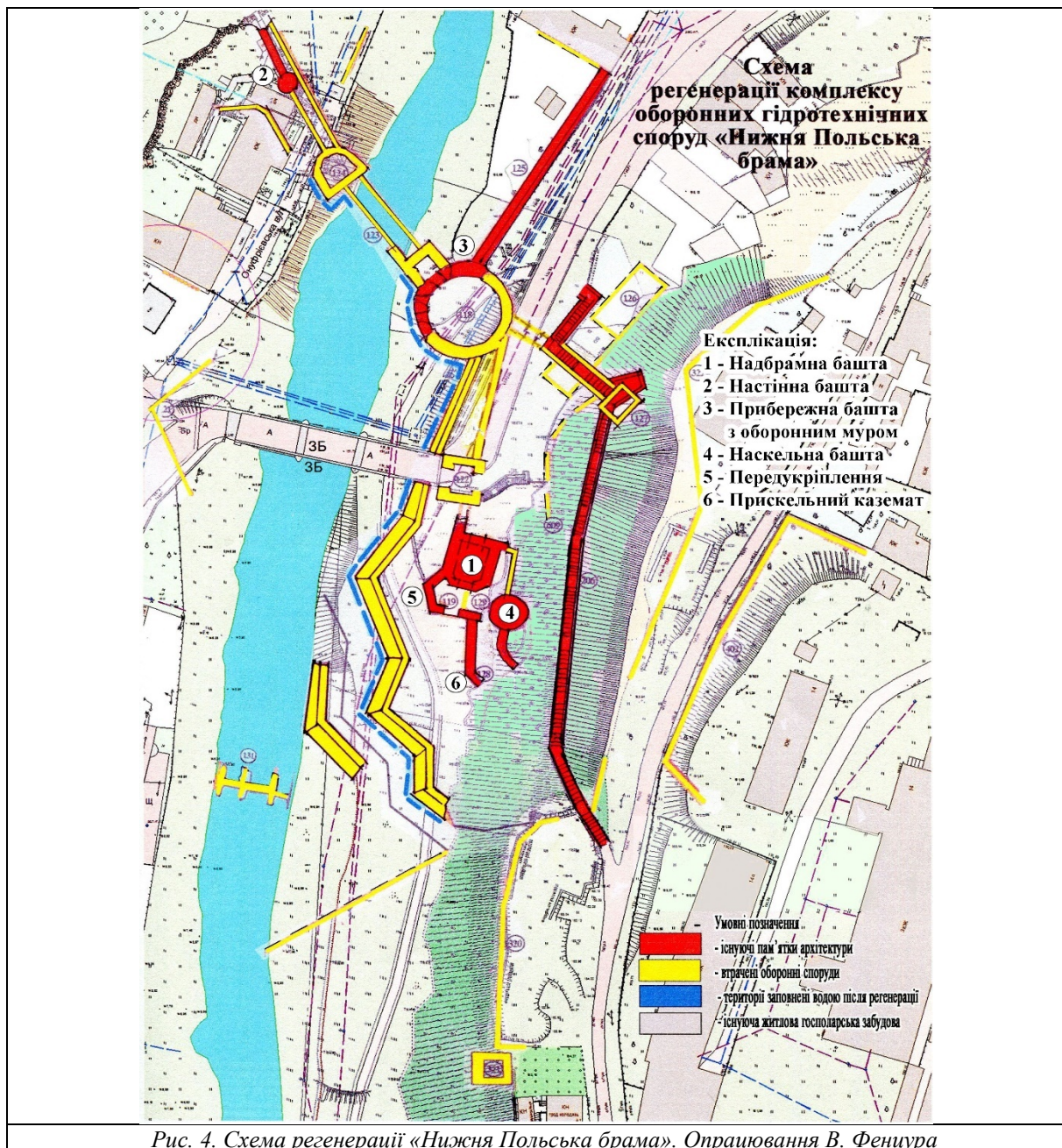


Рис. 4. Схема регенерації «Нижня Польська брама». Опрацювання В. Фенцура

У 2021 р. в НІАЗ «Кам'янець» підготовлено концепцію ревалоризації комплексу «Верхньої Польської брами» (рис. 5). Головний акцент зроблено на Турецьких бастіонах. Важливість проекту актуалізується потребою у проведенні протиаварійних та ремонтно-реставраційних робіт. Передували цим роботам археологічні дослідження Квадратної (Литовської) башти, яка знаходиться в тілі оборонних мурів Турецьких бастіонів. У 2020 р. було розкрито нижній ярус башти. Встановлено, що Литовська башта була двоярусна, закритого типу, вхід мав різьблене кам'яне обрамлення, а нижній ярус був глухий. Подальша робота над проектом забезпечить збереження і раціональне використання пам'ятки шляхом її реставрації та музеєфікації. Пристосування та регенерація території Верхньої Польської брами, як багатофункціонального туристичного об'єкту, буде забезпечена влаштуванням музею історії фортифікації, закладу громадського харчування, як місце проведення фестивалів та екскурсій з можливістю огляду пам'ятки природи Смотрицький каньйон.

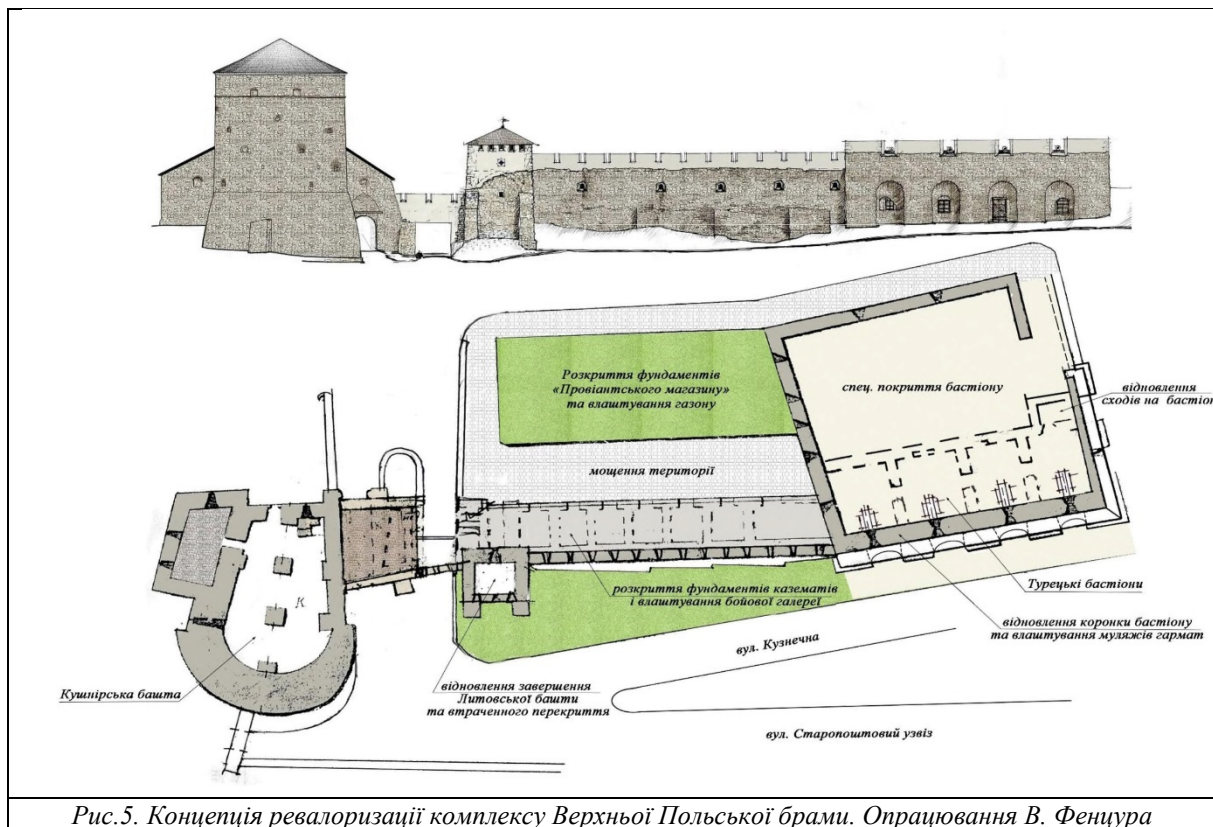


Рис.5. Концепція ревалоризації комплексу Верхньої Польської брами. Опрацювання В. Фенчура

Висновки

Завдяки проведеним в 1960-1980-их рр. ремонтно-реставраційним роботам оборонні башти міста збереглися до сьогодні. Але їх використання створює ряд проблем. Розташування більшості башт на кромці схилу каньйону ускладнює організацію виконання ремонтно-реставраційних робіт, їх огляд та відвідування туристами, підключення до інженерних мереж. Це такі як Башта на броді, Кравецька башта, Наскельна башта Нижньої Польської брами на сьогодні не використовуються. Не використовуються і Кушнірська башта через аварійний стан даху. Міська рада, як власник, зуміла лише провести конкурс на її пристосування. В Гончарській башті реалізовано першу чергу реставрації але не завершено її пристосування. Необхідно звернути увагу на заходи ревалоризації, реалізувати проекти спрямовані на реставрацію оборонних башт розташованих на території НІАЗ «Кам'янець». Важливим напрямком роботи є використання оборонних башт в музейно-експозиційній та суміжних туристичній сфері видах діяльності. Один з найпоширеніших напрямків – проведення історичних фестивалів, ярмарків, історичних театралізованих реконструкцій, розміщення музеїв живої історії. Варто залучати до роботи лицарські спільноти, історичних реконструкторів, урізноманітнити сферу послуг, популяризувати не лише історичні факти, а й легенди. Необхідно постійно моніторити розвиток технологій та використовувати їх в реставраційній практиці для популяризації оборонних башт не лише в Україні, а й у світі.

Бібліографія

- Antoni, J. (Dr), 1880. *Zameczki podolskie na kresach multańskich*. Warszawa. II.
- Nowak, T., 1973. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. *Studia i materialy do historii wojskowosci*, XIX, 1, s. 139-186.
- Вечерський, В., 2003. *Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць*. Київ: НДІТІАМ.
- Вечерський, В., 2010. Проблеми збереження історичного образу міста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів. с. 68-73.
- Вечерський, В., 2021. *Пристосування фортифікаційних пам'яток для розвитку культурного туризму*. В: упоряд. А. Антонюк, ред. О. Рудик, *Пристосування пам'яток*

культурної спадщини до сучасного використання з метою їх збереження. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 21-22 жовтня 2021 р. Київ: Видавництво «Фенікс», с. 18-24.

Данілов, І., 1993. Фортифікація Кам'янця-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. *Фортифікація України: матер. міжн. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня. с. 46-47.

Ківільша, Г., 2010. Прогулянка Смотрицьким каньоном. *Національний заповідник «Кам'янець»: історія, сьогодення, перспективи*. Кам'янець-Подільський: вид. П.П.Зволейко, с. 35-39.

Клюшніченко, Є., Проценко, С., 1998. *Програма перспективного розвитку Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»*, 30 арк. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».

Медведовський, І., 1969. Заповідник: сьогодні і завтра нашого міста. *Прапор Жовтня* [газета]. Кам'янець-Подільський. 22 липня. с. 3.

Пагор, В., 2020. *Історичні плани Кам'янця-Подільського: каталог* [pdf]. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». Доступно: <http://niazka.menec.org.ua/malunku/file/katalog-planiv.pdf> [Дата звернення 12 жовтня 2024].

Пагор, В., 2024. Використання комплексу споруд Руської брами: жива історія. *Археологія & Фортифікація України: наук. зб. Кам'янець-Подільський*, 1, с. 206-210.

Пагор, В., Фенцур В., 2015. *Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. XX ст. – 2015 р.)*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».

Пам'ятники архітектури української РСР, що перебувають під державною охороною, 1956. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР.

Петров, М., 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.

Пламєницька, О., 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В.

Пламєницька, О., 2013. План Кам'янця-Подільського Бенедикта Ренарда 1713 року в корпусі історичних планів міста: До 300-річчя створення. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, 9, с. 155-168.

По предложению губернатора о сносе стены. Ф. 227, Оп. 2, Спр. 11279, арк. 1. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області.

Подільське губернське правління, м. Кам'янець-Подільський, Кам'янецького повіту (XIX ст.). Ф. 227, Оп. 1, Спр. 10050, арк. 20. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області.

Польские ворота Памятник архитектуры XVI в. в г. Каменец-Подольском. Надвратная и Наскальная башни. Рецензии к проекту реставрации (ноябрь 1973), 28 арк. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».

Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець» за 2011 рік, 13 арк. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».

Рудюк, Л., Свінцицька, Л., Нагнибіда, Р., Пагор, В., 2018. *Перелік міських оборонних споруд, які розташовані на території НІАЗ «Кам'янець»*, 15 арк. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».

Сіцинський, Ю., 1994. *Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць*. Кам'янець-Подільський: Вид. Поділ. Братства.

Фенцур, В., 2022. *Проект регенерації комплексу Нижньої Польської брами в м. Кам'янці-Подільському*, 21 арк. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».

Фенцур, В., Рудюк, Л., 2013. *Проект регенерації пам'ятки архітектури XVI ст. Руської брами з баштами та укріпленнями по вул. Руській, 93 в м. Кам'янці-Подільському*. 16 арк. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».

References

Antoni, J. (Dr), 1880. *Zameczki podolskie na kresach multańskich*. Warszawa. II. [in Polish]

- Danilov, I., 1993. Fortyfikatsiia Kamiansia-Podilskoho za planom K. Oppermana 1794 r. *Fortyfikatsiia Ukrainy: mater. mizhn. konf. z problem okhorony fortyfikatsiinykh sporud v Ukraini*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilska misa drukarnia. s. 46-47. [in Ukrainian]
- Fentsur, V., 2022. *Proekt reheneratsii kompleksu Nyzhnoi Polskoi bramy v m. Kamiansi-Podilskomu*, 21 ark. Kamianets-Podilskyi: Natsionalnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Kamianets». [in Ukrainian]
- Fentsur, V., Rudiuk, L., 2013. *Proekt reheneratsii pamiatky arkhitektury XVI st. Ruskoi bramy z bashtamy ta ukriplenniamy po vul. Ruskii, 93 v m. Kamiansi-Podilskomu*. 16 ark. Kamianets-Podilskyi: Natsionalnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Kamianets». [in Ukrainian]
- Kivilsha, H., 2010. Prohulianka Smotrytskym kanionom. *Natsionalnyi zapovidnyk «Kamianets»: istoriia, sohodennia, perspektyvy*. Kamianets-Podilskyi: vyd. P.P.Zvoleiko, s. 35-39. [in Ukrainian]
- Kliushnychenko, Ye., Protsenko, S., 1998. *Prohrama perspektyvnoho rozvytku Natsionalnoho istoryko-arkhitekturnoho zapovidnyka «Kamianets»*, 30 ark. Kamianets-Podilskyi: Natsionalnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Kamianets». [in Ukrainian]
- Medvedovsky, I., 1969. Zapovidnyk: sohodni i zavtra nashoho mista. *Prapor Zhovtnia* [hazeta]. Kamianets-Podilskyi. 22 lypnia. s. 3. [in Ukrainian]
- Nowak, T., 1973. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. *Studia i materialy do historii wojskowosci*, XIX, 1, s. 139-186. [in Polish]
- Pahor, V., 2020. *Istorychni plany Kamiansia-Podilskoho: katalog* [pdf]. Kamianets-Podilskyi: Natsionalnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Kamianets». Dostupno: <http://niazkamenec.org.ua/malunku/file/katalog-planiv.pdf> [Data zvernennia 12 zhovtnia 2024]. [in Ukrainian]
- Pahor, V., 2024. Vykorystannia kompleksu sporud Ruskoi bramy: zhyva istoriia. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy: nauk. zb. Kamianets-Podilskyi*, 1, s. 206-210. [in Ukrainian]
- Pahor, V., Fentsur V., 2015. *Vidrodzhennia arkhitekturno-istorychnoi spadshchyny Kamiansia-Podilskoho (40-i rr. KhKh st. – 2015 r.)*. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006». [in Ukrainian]
- Pamiatnyky arkhitektury ukrainskoi RSR, shcho perebuvaiut pid derzhavnoiu okhoronoiu*, 1956. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo literatury z budivnytstva i arkhitektury URSR. [in Ukrainian]
- Petrov, M., 2002. *Istorychna topohrafiia Kamiansia-Podilskoho kintsia XVII – XVIII st. (Istoriografii. Dzherela)*. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA. [in Ukrainian]
- Plamenytska, O., 2012. *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kamianets: (piznoantychny-rannomodernyi chas)*. Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn O. V. [in Ukrainian]
- Plamenytska, O., 2013. Plan Kamiansia-Podilskoho Benedykta Renarda 1713 roku v korpusi istorychnykh planiv mista: Do 300-richchia stvorennia. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhenia kulturnoi spadshchyny*, 9, s. 155-168. [in Ukrainian]
- Po predlozheniiu hubernatora o snose steny*. F. 227, Op. 2, Spr. 11279, ark. 1. Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. [in Russian]
- Podilske huberske pravlinnia, m. Kamianets-Podilskyi, Kamianetskoho povitu (XIX st.). F. 227, Op. 1, Spr. 10050, ark. 20. Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. [in Russian]
- Polskye vorota Pamiatnyk arkhitektury XVI v. v h. Kamenets-Podolskom. Nadvratnaia y Naskalnaia bashny. Retsenzyy k proektu restavratsyy (noiabr 1973)*, 28 ark. Kamianets-Podilskyi: Natsionalnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Kamianets». [in Russian]
- Richni zvity roboty dyreksii NIAZ «Kamianets» za 2011 rik*, 13 akr. Kamianets-Podilskyi: Natsionalnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Kamianets». [in Ukrainian]
- Rudiuk, L., Svintsitska, L., Nahnybida, R., Pahor, V., 2018. *Perelik miskykh oboronnykh sporud, yaki roztashovani na terytorii NIAZ «Kamianets»*, 15 ark. Kamianets-Podilskyi: Natsionalnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Kamianets». [in Ukrainian]
- Sitsynskyi, Yu., 1994. *Narysy z istorychnoi topohrafii mista Kamiansia-Podilskoho ta yoho okolyts*. Kamianets-Podilskyi: Vyd. Podil. Bratstva. [in Ukrainian]
- Vecherskyi, V., 2003. *Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: Teoriia i praktyka istoryko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselenykh mist*. Kyiv: NDITIAM. [in Ukrainian]
- Vecherskyi, V., 2010. *Problemy zberezhenia istorychnoho obrazu mista. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Lviv. s. 68-73. [in Ukrainian]
- Vecherskyi, V., 2021. *Prystosuvannia fortyfikatsiinykh pamiatok dlia rozvytku kulturnoho turyzmu*. V: uporiad. A. Antoniuk, red. O. Rudyk, *Prystosuvannia pamiatok kulturnoi spadshchyny do*

suchasnoho vykorystannia z metoiu yikh zberezhenia. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv, 21-22 zhovtnia 2021 r. Kyiv: Vydavnytstvo «Feniks», s. 18-24. [in Ukrainian]

¹Vasul Fentsur, ²Valentyn Pahor

¹CEO, National Historical and Architectural
Preserve «Kamyanets», Kamianets-Podilskyi
e-mail: niazkamenec@gmail.com,
orcid: 0000-0002-1921-7213

²Researcher, National Historical and Architectural
Preserve «Kamyanets», Kamianets-Podilskyi
e-mail: pahorww@gmail.com,
orcid: 0000-0002-8064-3529

PRESERVATION AND USE OF THE DEFENSE TOWERS OF THE OLD CITY OF KAMIANETS-PODILSKYI

© Fentsur V., Pahor V., 2024

The subject of the study is the preservation and use of defensive towers of the Old City of Kamianets-Podilskyi. Most of the defense towers are on the balance sheet of the National Historical and Architectural Preserve «Kamyanets» and are included in the tourist infrastructure of the city. The location of some of them in hard-to-reach places makes it difficult for tourists to see and visit, which requires finding new approaches to their revalorization.

The scientific novelty is realized by a comprehensive study of the history of the monuments of defensive architecture, which are located on the lower and upper levels of the canyon. The staged evolution of fortification structures in the historical and architectural environment of the city is traced. The results of archaeological and historical-architectural research are summarized. The restoration and adaptation of defensive towers for the modern needs of tourism and cultural recreation is described. We are talking about the means of restoring investment attractiveness with the active inclusion of objects in the tourist infrastructure of the city.

The historical and topographical plans of the city, the results of archaeological research and materials, which include the design work, became the source basis of the research. In order to comprehensively reveal the subject of the study, conservation measures and prospects for revaluing the defense towers of Kamianets-Podilskyi were analyzed. It is written about promising programs and investment proposals.

Keywords: architecture, tower, landmark, adaptation, Kamianets-Podilskyi, revaluation, restoration, fortifications.